

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्यविद्या शाखा • इतिहास (मुख्य विषय - DSC)

बी. ए. द्वितीय वर्ष • सत्र तिसरे (Semester III)

अभ्यास टिपणे (Study Notes)

दक्षिण भारताचा इतिहास (इ. स. १३२३ पर्यंत)

History of South India (Up to 1323 AD)

पेपर कोड: HHISCT1201

इतिहास विभाग

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमतनगर

जि. हिंगोली, महाराष्ट्र

(विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी तयार केलेली टिपणे)

प्रस्तावना आणि अभ्यासक्रमाचा आढावा

या टिपणांचा उद्देश

ही टिपणे बी. ए. द्वितीय वर्षाच्या इतिहास विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी तयार केली आहेत. स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमातील HHISCT1201 - दक्षिण भारताचा इतिहास (इ. स. १३२३ पर्यंत) या पेपरचे चारही घटक यात क्रमाने समाविष्ट केले आहेत. प्रत्येक घटकात संकल्पना, घटनाक्रम, महत्वाचे मुद्दे, मूल्यमापन आणि परीक्षेच्या दृष्टीने संभाव्य प्रश्न दिले आहेत.

पूर्वज्ञान (Pre-requisites)

- प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतीय इतिहासाची मूलभूत समज.
- प्रमुख भारतीय राजवंश आणि त्यांचे योगदान यांची ओळख.
- प्रारंभिक भारतीय संस्कृतीतील सामाजिक आणि राजकीय रचनेची जाणीव.

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- इ. स. १३२३ पर्यंत दक्षिण भारतातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींचे विश्लेषण करणे.
- सातवाहन, राष्ट्रकूट, यादव, काकतीय, पल्लव आणि चोल यांसारख्या प्रमुख राजवंशांचा उदय आणि न्हास अभ्यासणे.
- धर्म आणि प्रशासन यांचा दक्षिण भारतीय समाजावरील प्रभाव तपासणे.
- या काळातील स्थापत्य, साहित्य आणि कला यांचे योगदान समजून घेणे.

अभ्यासक्रमाची रचना (एकूण ६० तास)

घटक	विषय	तास
१	दक्षिण भारताच्या इतिहासाची साधने	१४
२	सातवाहन आणि वाकाटक	१४
३	बादामीचे चालुक्य आणि राष्ट्रकूट	१६
४	चोल, यादव आणि काकतीय	१६

अभ्यास कसा करावा

- प्रथम शेवटी दिलेला कालानुक्रमिक तक्ता पाहून राजवंशांचा क्रम पक्का करा.

2. प्रत्येक राजवंशासाठी संस्थापक, प्रमुख राजा, राजधानी, लेख/साधन आणि ज्हासाची कारणे हे पाच मुद्दे लक्षात ठेवा.
3. दीर्घोत्तरी प्रश्नांसाठी “पार्श्वभूमी → कामगिरी → सांस्कृतिक योगदान → मूल्यमापन” ही मांडणी वापरा.
4. शेवटी संदर्भग्रंथांतील मूळ स्रोतांचा अभ्यास करा. ही टिपणे संदर्भग्रंथांना पर्याय नाहीत.

घटक १: दक्षिण भारताच्या इतिहासाची साधने

अभ्यासक्रमातील उपघटक: १.१ साधनांचा अर्थ • १.२ साहित्यिक साधने • १.३ पुरातत्त्वीय साधने • १.४ साधनांचे महत्त्व आणि विश्वासार्हता

१.१ साधनांचा अर्थ

भूतकाळातील घटनांची माहिती देणाऱ्या सर्व पुराव्यांना ऐतिहासिक साधने म्हणतात. इतिहासाचे लेखन साधनांवरच उभे असते. साधनांशिवाय इतिहास म्हणजे केवळ कल्पना किंवा दंतकथा ठरते. दक्षिण भारताचा इतिहास (इ. स. १३२३ पर्यंत) लिहिण्यासाठी इतिहासकार प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या साधनांचा वापर करतात: **साहित्यिक साधने** आणि **पुरातत्त्वीय साधने**.

साधनांचे वर्गीकरण **प्राथमिक (primary)** आणि **दुय्यम (secondary)** असेही केले जाते. घटनेच्या काळात किंवा घटनेशी प्रत्यक्ष संबंधित व्यक्तींनी निर्माण केलेले शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, समकालीन ग्रंथ आणि प्रवासवर्णने ही प्राथमिक साधने आहेत. त्या साधनांच्या आधारे नंतरच्या विद्वानांनी लिहिलेले ग्रंथ ही दुय्यम साधने आहेत. या पेपरमध्ये दोन्ही प्रकारच्या साधनांचा उपयोग समजून घ्यावा लागतो.

प्रकार	उदाहरणे
साहित्यिक साधने	संगम साहित्य, पुराणे, गाथासप्तशती, बृहत्कथा, परकीय प्रवासवर्णने, चरित्रग्रंथ
पुरातत्त्वीय साधने	शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, स्मारके, लेणी, उत्खनन-अवशेष
प्राथमिक साधने	समकालीन शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, परकीय प्रवाशांची वर्णने
दुय्यम साधने	आधुनिक इतिहासकारांचे ग्रंथ (उदा. निळकंठ शास्त्री, मोरवंचीकर)

१.२ साहित्यिक साधने

अ) देशी साहित्य

- **संगम साहित्य (तमिळ).** तोलकाप्पियम्, एट्टुत्तोकै, पत्तुप्पाट्टु हे ग्रंथ तमिळ प्रदेशातील चोल, चेर, पांड्य यांचे राजकीय, सामाजिक आणि व्यापारी जीवन सांगतात. शिलप्पदिकारम् आणि मणिमेखलै ही महाकाव्ये सामाजिक आणि धार्मिक स्थितीची माहिती देतात.

- **गाथासप्तशती.** हा महाराष्ट्री प्राकृतातील सातशे गाथांचा संग्रह सातवाहन राजा हाल याच्या नावावर आहे. त्यातून तत्कालीन ग्रामीण जीवन, स्त्रियांचे स्थान आणि समाज यांचे दर्शन घडते.
- **बृहत्कथा आणि कथासरित्सागर.** गुणाढ्य यांची बृहत्कथा (पैशाची भाषेत) सातवाहन काळाशी संबंधित मानली जाते. सोमदेवाचे कथासरित्सागर तिच्यावर आधारलेले आहे.
- **पुराणे.** मत्स्य, वायू, ब्रह्मांड आणि विष्णू पुराणांत सातवाहन आणि वाकाटक राजवंशांच्या याद्या आहेत. मात्र त्यांत कालक्रम आणि नावांचे गोंधळ आढळतात.
- **कन्नड साहित्य.** अमोघवर्ष पहिला याचा **कविराजमार्ग** हा कन्नडमधील पहिला उपलब्ध अलंकारशास्त्रीय ग्रंथ आहे. पंपाचे ***विक्रमार्जुनविजय*** आणि रन्न, पोन्न हे जैन कवी राष्ट्रकूट-चालुक्य काळावर प्रकाश टाकतात.
- **संस्कृत चरित्रे.** बिल्हणाचे ***विक्रमांकदेवचरित*** चालुक्य विक्रमादित्य सहावा याचे चरित्र सांगते. जयसिंहाचे ***कुमारपालचरित*** दक्षिणेशी संबंधित नाही, पण संस्कृत चरित्रपरंपरा दर्शवते.
- **मराठी साहित्य.** महानुभाव पंथाचे ***लीळाचरित्र*** आणि ज्ञानेश्वरांची ***ज्ञानेश्वरी*** (१२९०) यादव काळातील समाज आणि धर्मजीवन समजण्यास उपयुक्त आहेत. मुकुंदराजाचा ***विवेकसिंधू*** हा आणखी एक आद्य मराठी ग्रंथ मानला जातो.
- **हेमाद्रीचे ग्रंथ.** यादवांचा मंत्री हेमाद्री (हेमाडपंत) याचा ***चतुर्वर्गचिंतामणी*** हा धर्मशास्त्रीय ग्रंथ यादवकालीन सामाजिक आणि धार्मिक व्यवस्थेची माहिती देतो.

ब) परकीय प्रवाशांची वर्णने

- **मेगॅस्थेनिस (इंडिका).** मौर्य काळातील वर्णन; दक्षिणेच्या पांड्य राज्याचे उल्लेख.
- **पेरिप्लस ऑफ द एरिथ्रियन सी** (इ. स. पहिले शतक). एका अज्ञात ग्रीक नाविकाने लिहिलेले हे वर्णन पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरे आणि प्रतिष्ठान (पैठण) व तगर (तेर) या सातवाहन व्यापारी केंद्रांबद्दल माहिती देते.
- **टॉलेमीचे भूगोल, प्लिनीचे नैसर्गिक इतिहास.** रोमन व्यापार आणि दक्षिण भारतातील शहरांची नावे.

- **ह्युएन त्संग (हुएनसांग).** चिनी प्रवासी इ. स. ६४१ च्या सुमारास चालुक्य राजा दुसरा पुलकेशी याच्या राज्यात आला आणि त्याने महाराष्ट्र प्रदेशातील लोक, लष्कर आणि हत्ती यांचे वर्णन केले आहे.
- **सुलेमान, अल-मसूदी, इब्न खुर्दादबिह.** अरब प्रवाशांनी राष्ट्रकूट सम्राट "बल्हारा" (वल्लभराज) याला जगातील चार महान राजांपैकी एक म्हटले आहे. सुलेमानच्या नोंदी अमोघवर्षाच्या काळाशी जोडल्या जातात.
- **मार्को पोलो** (सुमारे १२९३). वेनिसचा प्रवासी काकतीय राणी रुद्रमादेवीच्या काळात आंध्र किनारपट्टीवर (मोटुपल्ली) आला आणि राणीच्या न्यायी राज्याची प्रशंसा केली.
- **अमीर खुसरो आणि झियाउद्दीन बरनी.** दिल्ली सल्तनतीच्या काळातील या लेखकांनी अलाउद्दीन खल्जी आणि मलिक काफूर यांच्या दक्षिणेतील मोहिमांचे वर्णन केले (*खझायन-उल-फतूह*, *तारीख-ए-फिरोजशाही*).

लक्षात ठेवा: देशी साहित्य राजाची स्तुती करणारे असते, तर परकीय प्रवाशांची वर्णने अधिक तटस्थ असली तरी ऐकीव माहितीवर आधारित असू शकतात. म्हणून दोन्हीची तुलना करावी लागते.

१.३ पुरातत्त्वीय साधने

अ) शिलालेख व ताम्रपट

शिलालेख म्हणजे दगडावर आणि ताम्रपट म्हणजे तांब्याच्या पत्र्यावर कोरलेले लेख. हे इतिहासाचे सर्वात विश्वासार्ह साधन मानले जाते, कारण ते घटनेच्या काळातच कोरलेले असतात आणि नंतर बदलले जात नाहीत. वंशावळी, राजांचे विजय, दानपत्रे, कर आणि प्रशासन याबाबत माहिती यांतून मिळते.

लेख	राजवंश / राजा	महत्त्व
नाणेघाट लेख	सातवाहन (नागनिका)	सातवाहन राजवंशाच्या सुरुवातीच्या राजांचे उल्लेख; वैदिक यज्ञ
नाशिक लेणी लेख	गौतमी बलश्री	गौतमीपुत्र सातकर्णीच्या विजयांचे वर्णन; नहपानाचा पराभव
ऐहोळे प्रशस्ती (६३४)	दुसरा पुलकेशी; रचनाकार रविकीर्ती	हर्षावरील विजय, चालुक्य वंशावळ; कालिदास-भारवी यांचा उल्लेख

लेख	राजवंश / राजा	महत्त्व
समंगड व संजाण ताम्रपट	राष्ट्रकूट	दंतिदुर्ग आणि अमोघवर्षाच्या कारकिर्दीची माहिती
तंजावूर शिलालेख	राजराज चोल	विजय आणि बृहदीश्वर मंदिर दानांची नोंद
उत्तरमेरूर लेख	चोल (परांतक पहिला)	ग्रामसभा आणि स्थानिक स्वराज्य यांची माहिती
वाकाटक ताम्रपट	प्रवरसेन दुसरा, इ.	वंशावळ, गावांचे दान आणि गुप्त संबंध

ब) नाणी

नाणी राजांची नावे, काळ, धर्म, भाषा आणि आर्थिक स्थिती दर्शवतात. सातवाहन राजांची शिसे, तांबे आणि पोटीन नाणी प्राकृत भाषेतील लेख आणि जहाजाची चित्रे असलेली आढळतात. त्यातून सागरी व्यापार स्पष्ट होतो. रोमन सोन्याची आणि चांदीची नाणी दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणावर सापडली आहेत, त्यावरून रोमशी असलेला व्यापार सिद्ध होतो. चोल राजांची नाणी (उदा. राजराजाची नाणी) तसेच यादव आणि काकतीय यांची सोन्याची नाणीही उपलब्ध आहेत.

क) स्मारके, लेणी व मंदिरे

- **अजिंठा-वेरूळ.** अजिंठ्याची चित्रे वाकाटक व चालुक्य काळाची आहेत. वेरूळचे कैलास मंदिर राष्ट्रकूट कृष्ण पहिला याने खोदवले.
- **ऐहोळे, बादामी, पट्टदकल.** चालुक्यकालीन मंदिरस्थापत्य; पट्टदकल येथील विरूपाक्ष मंदिर.
- **तंजावूरचे बृहदीश्वर मंदिर.** राजराज चोलाने बांधले; चोल स्थापत्याचा उत्कृष्ट नमुना.
- **वारंगळ किल्ला व रामप्पा मंदिर.** काकतीय स्थापत्य व कला.
- **हेमाडपंती मंदिरे.** यादवकाळातील चुना न वापरता दगड एकमेकांत बसवून बांधलेली मंदिरे.

ड) उत्खनन

उत्खननातून मिळालेले मातीची भांडी, मणी, विटा, नाणी आणि घरांचे अवशेष लिखित स्रोत नसलेल्या कालखंडाची माहिती देतात. महत्त्वाची उत्खनन स्थळे: पैठण (प्रतिष्ठान), तेर (तगर, उस्मानाबाद), भोकरदन (भोगवर्धन, जालना), नेवासे, कौंडिण्यपूर, नागरधन (नंदिवर्धन, वाकाटक राजधानी), मनसर, कोंडापूर, अरिकामेडू

(पुदुच्चेरी, रोमन व्यापारकेंद्र; मॉर्टिमर व्हीलर १९४५), ब्रह्मगिरी आणि मास्की (महापाषाण संस्कृती).

१.४ साधनांचे महत्त्व आणि विश्वासाहता

महत्त्व

- साधनांमुळे घटनांचा कालक्रम, राजवंशांची वंशावळ आणि भौगोलिक विस्तार निश्चित करता येतो.
- आर्थिक जीवन, व्यापार, कर आणि प्रशासन यांची माहिती मिळते.
- धर्म, कला, स्थापत्य, भाषा आणि साहित्य यांचा विकास समजतो.
- लिखित साधने नसलेल्या कालखंडात पुरातत्त्वीय साधने हाच आधार ठरतो.

विश्वासाहतेचे मुद्दे

साधन	ताकद	मर्यादा
शिलालेख / ताम्रपट	समकालीन; बदलता येत नाहीत; तारखा मिळतात	राजाची अतिशयोक्त स्तुती; पराभवाचा उल्लेख टाळला जातो
नाणी	आर्थिक स्थितीचा आणि राज्यविस्ताराचा पुरावा	राजकीय घटनांची माहिती मर्यादित
पुराणे	वंशावळींची परंपरा	कालक्रमात गोंधळ; दंतकथांचे मिश्रण
परकीय प्रवासवर्णने	तटस्थ दृष्टी	भाषा-संस्कृतीचे अज्ञान; ऐकीव माहिती
उत्खनन	भौतिक जीवनाचा पुरावा	अर्थ लावण्यात मतभेद; काळ ठरवणे कठीण

निष्कर्ष: कोणतेही एक साधन संपूर्ण सत्य सांगत नाही. म्हणून इतिहासकार साहित्यिक आणि पुरातत्त्वीय साधने एकमेकांशी पडताळून पाहतात. या पद्धतीला **तुलनात्मक पडताळणी (cross-verification)** म्हणतात आणि विश्वासाह इतिहासासाठी ती अत्यावश्यक आहे.

घटक १ वरील संभाव्य प्रश्न

1. दक्षिण भारताच्या इतिहासाच्या साहित्यिक साधनांचा आढावा घ्या.
2. दक्षिण भारताच्या इतिहासातील पुरातत्त्वीय साधनांचे महत्त्व स्पष्ट करा.
3. ऐतिहासिक साधनांची विश्वासाहता कशी तपासली जाते? चर्चा करा.

4. टीपा: ऐहोळे प्रशस्ती; पेरिप्लस; गाथासप्तशती; उत्तरमेरूर लेख.

घटक २: सातवाहन आणि वाकाटक

अभ्यासक्रमातील उपघटक: २.१ सातवाहनांची प्रमुख बाजारपेठ केंद्रे - पैठण, भोकरदन व तेर • २.२ सातवाहन राजवंशाचा ज्हास • २.३ वाकाटक - पहिला रुद्रसेन, सर्वसेन • २.४ वाकाटकांचे सांस्कृतिक योगदान

सातवाहन राजवंशाची पार्श्वभूमी

मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर दख्खनमध्ये सातवाहन (आंध्र) राजवंशाचा उदय झाला. या वंशाचा संस्थापक सिमुक मानला जातो (सुमारे इ. स. पू. २३०). राजवंशाचे सुरुवातीचे केंद्र प्रतिष्ठान (पैठण) होते. सातवाहनांनी सुमारे साडेचारशे वर्षे दख्खन आणि पश्चिम भारतावर राज्य केले. प्रमुख राजे: सिमुक, पहिला सातकर्णी, हाल, गौतमीपुत्र सातकर्णी, वासिष्ठीपुत्र पुळुमावी आणि यज्ञश्री सातकर्णी. मराठवाडा हा सातवाहनांच्या सत्तेचा गाभा होता.

२.१ सातवाहनांची प्रमुख बाजारपेठ केंद्रे: पैठण, भोकरदन व तेर

सातवाहन काळात दख्खन आणि पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरे यांच्यात आणि उत्तर भारत व रोमन साम्राज्य यांच्यातही मोठा व्यापार चालत असे. या व्यापारातून अनेक नगरे उदयाला आली. यांत पैठण, भोकरदन आणि तेर ही मराठवाड्यातील तीन नगरे विशेष महत्त्वाची होती.

१. पैठण (प्रतिष्ठान)

- छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद) जिल्ह्यात गोदावरी नदीच्या काठी वसलेले. सातवाहनांची राजधानी.
- टॉलेमीने याचा उल्लेख "बैथान" असा, तर पेरिप्लसमध्ये "प्लिथान" असा केला आहे.
- येथे वस्त्रोद्योग, मणी, हस्तिदंती वस्तू आणि मातीची भांडी यांचे उत्पादन होई.
- पैठण हे दक्षिणापथावरील प्रमुख केंद्र होते. येथे उत्खननात विटांची घरे, नाणी आणि रोमन व्यापाराचे पुरावे मिळाले आहेत.
- मोरवंचीकर यांचा *प्रतिष्ठान ते पैठण* हा ग्रंथ या नगराच्या इतिहासाचा आधार आहे. आजही पैठणी साड्या आणि संत एकनाथांचे वास्तव्य यामुळे पैठणची ख्याती आहे.

२. भोकरदन (भोगवर्धन)

- जालना जिल्ह्यात **केळणा नदीच्या** काठी. प्राचीन नाव भोगवर्धन.
- उत्खननात सातवाहनकालीन विटांची घरे, मातीची भांडी, मणी, नाणी आणि रोमन प्रभाव असलेल्या वस्तू सापडल्या आहेत.
- हे शहर पैठण आणि अजिंठा-वेरूळ परिसराला जोडणाऱ्या मार्गावर असल्याने व्यापारी आणि धार्मिक दृष्ट्या महत्त्वाचे होते.

३. तेर (तगर)

- धाराशिव (उस्मानाबाद) जिल्ह्यात **तेरणा नदीच्या** काठी. प्राचीन नाव तगर.
- पेरिप्लसमध्ये "तगर" हे दख्खनमधील एक मोठे व्यापारी शहर म्हणून नमूद आहे. तगर आणि पैठण येथून माल बंदरांकडे नेला जाई.
- उत्खननात रोमन वस्तू, हस्तिदंत, काचेचे मणी, नाणी आणि बौद्ध अवशेष मिळाले. येथील त्रिविक्रम मंदिर आणि बौद्ध स्तूप प्रसिद्ध आहे.
- हे शहर कारागिरांचे आणि हस्तिदंती कलेचे केंद्र होते.

केंद्र	जिल्हा / नदी	प्राचीन नाव	वैशिष्ट्य
पैठण	छ. संभाजीनगर / गोदावरी	प्रतिष्ठान	राजधानी; वस्त्रोद्योग; दक्षिणापथ
भोकरदन	जालना / केळणा	भोगवर्धन	उत्खनन; मार्गावरील व्यापारी केंद्र
तेर	धाराशिव / तेरणा	तगर	पेरिप्लसमध्ये उल्लेख; रोमन व्यापार; हस्तिदंत

व्यापाराची सूत्रे: सातवाहन काळातील व्यापार दोन मार्गांनी चाले. एक म्हणजे दक्षिणापथ (उत्तर ते दक्षिण) आणि दुसरा पश्चिम किनाऱ्यावरील सोपारा, कल्याण आणि भडोच या बंदरांकडे जाणारे घाटमार्ग. मसाले, रत्ने, कापड आणि हस्तिदंत निर्यात होई; सोने-चांदी, वाइन आणि काच आयात होई.

२.२ सातवाहन राजवंशाचा ज्हास

गौतमीपुत्र सातकर्णी (सुमारे १०६-१३०) याने शक क्षत्रप नहपानाचा पराभव करून सातवाहन सत्तेला पुन्हा उंचीवर नेले. नाशिक लेणीतील गौतमी बलश्रीचा लेख त्याच्या विजयांचे वर्णन करतो. त्याचा पुत्र वासिष्ठीपुत्र पुळुमावी आणि नंतर

यज्ञश्री सातकर्णी (सुमारे १७०-१९९) यांनी सत्ता काही काळ टिकवली. त्यानंतर मात्र वंशाचा ज्हास झाला.

ज्हासाची कारणे

1. **शक क्षत्रपांचा दबाव.** उज्जैनचे क्षत्रप, विशेषतः रुद्रदामन यांनी सातवाहनांकडून कोकण, अपरान्त आणि माळवा परत घेतला. जुनागड लेखात रुद्रदामनाने सातकर्णीचा दोनदा पराभव केल्याचा उल्लेख आहे.
2. **कमकुवत उत्तराधिकारी.** यज्ञश्रीनंतरचे राजे दुर्बल होते. त्यांचा कारभार प्रभावी नव्हता आणि सत्तेसाठी कलह सुरू झाले.
3. **सामंतांचे बंड.** आभीर, इक्ष्वाकू (आंध्रात), चुटू (कर्नाटकात), महातलवर आणि अन्य सामंत स्वतंत्र झाले. प्रत्येक प्रांतात स्वतंत्र राजवंश उदयाला आले.
4. **आर्थिक कारणे.** रोमन साम्राज्याचा व्यापार घटू लागल्याने सातवाहनांच्या उत्पन्नाचा मोठा स्रोत आटला.
5. **शासन व्यवस्थेची दुर्बलता.** सैन्य आणि प्रांतिक अधिकारी यांच्यावर केंद्राची पकड सैल झाली.
6. **इक्ष्वाकू आणि आभीरांचे उदय.** आभीर ईश्वरसेनाने नाशिक परिसरात सत्ता स्थापन केली. आंध्रात इक्ष्वाकूंनी सातवाहनांची जागा घेतली.

परिणामी इ. स. तिसऱ्या शतकाच्या सुरुवातीला (सुमारे २२०) सातवाहन सत्ता संपली. त्यानंतर दख्खनमध्ये अनेक छोट्या सत्ता उदयाला आल्या. महाराष्ट्र-विदर्भ प्रदेशात पुढे वाकाटक आणि कर्नाटकात कदंब व गंग यांचा उदय झाला.

२.३ वाकाटक: पहिला रुद्रसेन व सर्वसेन

वाकाटक राजवंशाचा उदय

वाकाटक हे विदर्भातील (नागपूर-अमरावती परिसर) प्रभावी राजवंश होते. यांचा संस्थापक विंध्यशक्ती (सुमारे २५०) होता. त्याचा पुत्र पहिला प्रवरसेन (सुमारे २७०-३३०) हा या वंशाचा सर्वात पराक्रमी राजा होता. त्याने चार अश्वमेध यज्ञ केले आणि "सम्राट" ही पदवी धारण केली. त्याचे राज्य उत्तरेकडे नर्मदेपर्यंत आणि दक्षिणेकडे कृष्णा-गोदावरी प्रदेशापर्यंत पसरले होते.

प्रवरसेन पहिल्याच्या मृत्यूनंतर वाकाटक राज्याची दोन शाखांमध्ये विभागणी झाली:

शाखा	राजधानी	संस्थापक / प्रमुख राजे
प्रवरपूर-नंदिवर्धन शाखा	नंदिवर्धन (नागरधन, नागपूर) / प्रवरपूर	रुद्रसेन पहिला, पृथ्वीसेन पहिला, रुद्रसेन दुसरा, प्रवरसेन दुसरा, नरेंद्रसेन, पृथ्वीसेन दुसरा
वत्सगुल्म शाखा	वत्सगुल्म (वाशिम)	सर्वसेन, विंध्यसेन (विंध्यशक्ती दुसरा), प्रवरसेन दुसरा (वत्सगुल्म), हरिषेण

पहिला रुद्रसेन (सुमारे ३३५-३६०)

- प्रवरसेन पहिल्याचा नातू, पुत्र **गौतमीपुत्र** लवकर मरण पावल्याने रुद्रसेनाला गादी मिळाली.
- तो मध्य भारतातील शक्तिशाली **भारशिव** नागांच्या राजा भवनाग याचा दौहित्र (मुलीचा मुलगा) होता. यामुळे वाकाटकांना भारशिवांचे सहकार्य मिळाले.
- त्याच्या काळात गुप्तांचा उदय झाला होता. समुद्रगुप्ताने उत्तर भारतात विजय मिळवला; रुद्रसेनाचा उल्लेख अलाहाबाद प्रशस्तीत काही विद्वान "रुद्रदेव" म्हणून मानतात (हे मत वादग्रस्त आहे).
- तो शैव होता आणि त्याने आपल्या राज्याचा कारभार स्थिर ठेवला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र पृथ्वीसेन पहिला गादीवर आला.

सर्वसेन (सुमारे ३३०-३५५)

- प्रवरसेन पहिल्याचा दुसरा पुत्र; **वत्सगुल्म** (वाशिम, अकोला विभाग) येथे स्वतंत्र शाखा स्थापन केली.
- त्याने "धर्ममहाराज" ही पदवी धारण केली.
- तो प्राकृत भाषेतील "**हरिविजय**" या काव्याचा कर्ता मानला जातो. हे काव्य उपलब्ध नाही, पण नंतरच्या ग्रंथांमध्ये त्याचे उल्लेख आहेत.
- त्याच्या वंशजांनी पुढे वत्सगुल्म येथे सत्ता चालवली. त्यातील **हरिषेण** (सुमारे ४७५-५००) हा सर्वात प्रसिद्ध राजा होता. त्याच्या काळात अजिंठ्याची अनेक लेणी खोदली आणि चित्रित झाली.

गुप्त-वाकाटक संबंध

गुप्त सम्राट दुसरा चंद्रगुप्त याने आपली कन्या **प्रभावतीगुप्ता** हिचा विवाह वाकाटक राजा दुसरा रुद्रसेन याच्याशी केला. रुद्रसेनाच्या अकाली मृत्यूनंतर प्रभावतीगुप्ताने

अल्पवयीन पुत्रांच्या वतीने सुमारे वीस वर्षे राज्यकारभार केला. तिच्या ताम्रपटांवरून तिच्या कारभाराची आणि गुप्त प्रभावाची माहिती मिळते. या संबंधांमुळे गुप्त संस्कृतीचा प्रभाव दख्खनमध्ये पोहोचला.

नोंद: वाकाटक राजवंशाचा अस्त हरिषेणानंतर झाला. बादामी चालुक्यांचा उदय आणि कलचुरी, विष्णुकुंडी यांच्या आक्रमणांमुळे सुमारे ५५० पर्यंत वाकाटक सत्ता संपली, असे इतिहासकार मानतात.

२.४ वाकाटकांचे सांस्कृतिक योगदान

- **अजिंठा लेणी.** वत्सगुल्म शाखेचा राजा हरिषेण आणि त्याचे मंत्री यांच्या आश्रयाने अजिंठ्यातील लेणी १६, १७, १९ आणि २६ यांचे कोरीव काम आणि भित्तिचित्रे तयार झाली. लेणे क्र. १६ मधील लेखात वराहदेव या मंत्र्याने दान दिल्याचा उल्लेख आहे. वाकाटक काळातील अजिंठा चित्रकला जगभर प्रसिद्ध आहे.
- **साहित्य.** राजा दुसरा प्रवरसेन याने महाराष्ट्री प्राकृतातील *सेतुबंध* (रावणवध) हे महाकाव्य रचले, असे मानले जाते. सर्वसेनाचे *हरिविजय* प्राकृत साहित्यातील आणखी एक योगदान आहे. संस्कृत शिलालेख आणि ताम्रपटांची भाषा आणि शैली उच्च दर्जाची आहे.
- **वैदिक धर्म व यज्ञपरंपरा.** प्रवरसेन पहिल्याने अश्वमेध, वाजपेय आणि अग्निष्टोम यज्ञ केले. ब्राह्मणांना मोठ्या प्रमाणावर गावे दान दिली गेली. यातून ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली.
- **धार्मिक सहिष्णुता.** वाकाटक राजे शैव आणि वैष्णव होते; तरीही बौद्धांना (अजिंठा) आश्रय दिला. नंदिवर्धन (नागरधन) आणि रामटेक येथे वैष्णव मंदिरांचे अवशेष आहेत.
- **मंदिर स्थापत्य.** रामटेक येथील मंदिरे, मनसर (नागपूर) येथील उत्खनन आणि प्रवरेश्वर शिवमंदिर वाकाटक स्थापत्याची उदाहरणे आहेत. मनसर येथे मोठा राजवाडा आणि मंदिराचे अवशेष मिळाले आहेत.
- **प्रशासन.** राजांनी गुप्तांप्रमाणे राज्याचे प्रांत, विषय आणि ग्राम अशी रचना ठेवली. ताम्रपटांवरून कर, दान आणि अधिकारी (उदा. सेनापती, कोठारी) यांची माहिती मिळते.

- मराठवाड्याशी संबंध. डॉ. जी. एस. पाटील यांचा *वाकाटककालीन मराठवाडा* हा ग्रंथ या प्रदेशातील वाकाटक कालीन अवशेषांचा अभ्यास करतो.

मूल्यमापन: वाकाटकांनी सातवाहनोत्तर काळात दख्खनमध्ये राजकीय स्थैर्य आणि सांस्कृतिक सातत्य दिले. गुप्त संस्कृती आणि दख्खनी परंपरा यांच्या संगमातून त्यांची कला व साहित्य फुलले.

घटक २ वरील संभाव्य प्रश्न

1. सातवाहन काळातील पैठण, भोकरदन आणि तेर या बाजारपेठ केंद्रांचा आढावा घ्या.
2. सातवाहन राजवंशाच्या ज्हासाची कारणे सांगा.
3. वाकाटक राजे पहिला रुद्रसेन आणि सर्वसेन यांच्या कार्याचे वर्णन करा.
4. वाकाटकांच्या सांस्कृतिक योगदानाचे मूल्यमापन करा.
5. टीपा: प्रभावतीगुप्ता; हरिषेण; पहिला प्रवरसेन; गौतमीपुत्र सातकर्णी.

घटक ३: बादामीचे चालुक्य आणि राष्ट्रकूट

अभ्यासक्रमातील उपघटक: ३.१ बादामीचे चालुक्य - मंगलेश, दुसरा पुलकेशी • ३.२ चालुक्यांचे सांस्कृतिक योगदान • ३.३ राष्ट्रकूट - पहिला कृष्ण, पहिला अमोघवर्ष • ३.४ राष्ट्रकूटांच्या राजधान्या - कंधार, लातूर, मालखेड

बादामीच्या चालुक्यांचा उदय

सहाव्या शतकात वाकाटक सत्ता संपल्यानंतर दख्खनमध्ये बादामीचे (वातापीचे) चालुक्य प्रबळ झाले. या वंशाचा संस्थापक पहिला पुलकेशी (सुमारे ५४३) होता. त्याने वातापी (बादामी, कर्नाटकातील बागलकोट जिल्हा) येथे किल्ला बांधून राजधानी स्थापन केली आणि अश्वमेध यज्ञ केला. त्याचा पुत्र पहिला कीर्तिवर्मा (५६६-५९७) याने कोकणातील मौर्य, कदंब आणि नळ राजांचा पराभव करून साम्राज्य वाढवले. कीर्तिवर्माच्या निधनानंतर त्याचा धाकटा भाऊ मंगलेश गादीवर आला.

३.१ बादामीचे चालुक्य: मंगलेश व दुसरा पुलकेशी

मंगलेश (सुमारे ५९७-६०९)

- कीर्तिवर्मा पहिल्याचा पुत्र पुलकेशी दुसरा अल्पवयीन असल्याने कीर्तिवर्माचा भाऊ मंगलेश याने राजकारभार हाती घेतला.
- त्याने कलचुरी राजा बुद्धराज याचा पराभव केला आणि नर्मदेपर्यंत राज्य वाढवले. त्याचप्रमाणे कोकणातील रेवतीद्वीप (रेडी, सिंधुदुर्ग) जिंकले.
- त्याने वैष्णव धर्माला प्रोत्साहन दिले. बादामी येथील लेणे क्र. ३ (वैष्णव लेणे, ५७८) आणि महाकूट स्तंभलेख त्याच्या कारकिर्दीशी जोडलेले आहेत.
- आपल्या पुत्राला गादी मिळावी या इच्छेमुळे त्याने पुलकेशीविरुद्ध कट केला. यामुळे चालुक्य घराण्यात यादवी झाली. अखेर पुलकेशी दुसऱ्याने मंगलेशाचा पराभव करून त्याला ठार मारले आणि गादी मिळवली.

दुसरा पुलकेशी (सुमारे ६१०-६४२)

दुसरा पुलकेशी हा चालुक्य घराण्यातील सर्वात पराक्रमी राजा मानला जातो. त्याने सत्ता मिळवल्यानंतर अंतर्गत बंड दडपले आणि साम्राज्य विस्तारासाठी मोहिमा केल्या. त्याच्या कारकिर्दीची माहिती प्रामुख्याने ऐहोळे प्रशस्ती (६३४) या लेखातून मिळते. हा लेख त्याचा दरबारी कवी रविकीर्ती याने रचला आहे.

प्रमुख विजय

- **कदंब, गंग आणि आळुप.** कर्नाटकातील स्थानिक राजांना आपले मांडलिक केले. कोकणातील मौर्यांचा पराभव करून पुरी (धारापुरी) जिंकले.
- **लाट, मालव आणि गुर्जर.** गुजरातमधील लाट, माळवा आणि गुर्जर प्रदेशातील शासकांना मांडलिक केले.
- **हर्षवर्धनावर विजय (सुमारे ६१८-६२०).** उत्तर भारताचा सम्राट हर्ष याने दख्खनवर स्वारी केली. दुसऱ्या पुलकेशीने त्याचा **नर्मदा नदीच्या काठी** पराभव केला. या विजयामुळे त्याने **"परमेश्वर"** ही पदवी धारण केली. ऐहोळे लेखात याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. हा त्याचा सर्वात मोठा विजय मानला जातो.
- **पूर्वेकडील विस्तार.** कोसल, कलिंग आणि पिष्टपूर जिंकले. आपला भाऊ **कुब्ज विष्णुवर्धन** याला वेंगी (आंध्र) येथे नेमले. तेथूनच पुढे पूर्व चालुक्य वंश सुरू झाला.
- **पल्लवांशी संघर्ष.** पल्लव राजा पहिला महेंद्रवर्मन याचा पुल्ललूर येथे पराभव करून कांचीपर्यंत धडक मारली.

परकीय संबंध

चिनी प्रवासी **ह्युएन त्संग** याने इ. स. ६४१ च्या सुमारास पुलकेशीच्या राज्याला भेट दिली. त्याने राजाचे लष्कर, लोकांचा अभिमान आणि मोठ्या हत्ती-सेनेचे वर्णन केले. अजिंठ्यातील लेणे क्र. १ मधील एक चित्र पर्शियन (इराणी) राजा दुसरा खुस्रव याच्या दूतांचे स्वागत दर्शवते, असे काही विद्वान मानतात. यावरून पुलकेशीचे परराष्ट्र संबंध सूचित होतात (हे मत वादग्रस्त आहे).

अंत

पल्लव राजा **पहिला नरसिंहवर्मन** याने बदला घेण्यासाठी चालुक्य राज्यावर आक्रमण केले आणि **६४२ मध्ये वातापी** जिंकले. या लढाईत पुलकेशी मारला गेला. त्यानंतर सुमारे तेरा वर्षे चालुक्य राज्य दुर्बल झाले. नरसिंहवर्मनला त्यामुळे **"वातापीकोंड"** ही पदवी मिळाली. पुढे पुलकेशीचा पुत्र **पहिला विक्रमादित्य** याने चालुक्य सत्ता पुन्हा स्थापन केली.

पुढील चालुक्य राजे

राजा	कालखंड	वैशिष्ट्य
पहिला विक्रमादित्य	सुमारे ६५५-६८१	पल्लवांचा पराभव; राज्याची पुनर्स्थापना

राजा	कालखंड	वैशिष्ट्य
विनयादित्य	सुमारे ६८१-६९६	सत्ता स्थिर ठेवली
विजयादित्य	सुमारे ६९६-७३३	अनेक मंदिरांची निर्मिती
दुसरा विक्रमादित्य	सुमारे ७३३-७४४	पल्लवांच्या कांचीवर विजय; पट्टदकलचे विरूपाक्ष मंदिर
दुसरा कीर्तिवर्मा	सुमारे ७४४-७५३	अखेरचा राजा; दंतिदुर्गाने पराभव केला

३.२ चालुक्यांचे सांस्कृतिक योगदान

स्थापत्य व शिल्पकला

चालुक्यांच्या काळात दख्खनी मंदिरस्थापत्याचा पाया घातला गेला. त्यांच्या मंदिरांमध्ये उत्तर भारतीय (नागर) आणि दक्षिण भारतीय (द्रविड) शैलींचा संगम दिसतो. यालाच **वेसर शैली** असे म्हणतात.

- **ऐहोळे** (बागलकोट). "भारतीय मंदिरस्थापत्याचे पाळणाघर". येथे सुमारे सत्तर मंदिरे आहेत. प्रसिद्ध: दुर्गा मंदिर, लाड खान मंदिर, हुच्चिमल्ली मंदिर, मेगुती जैन मंदिर (६३४, रविकीर्तीचा लेख येथे).
- **बादामी**. पर्वतात खोदलेली चार लेणी: लेणे १ (शैव), २ व ३ (वैष्णव), ४ (जैन). लेणे ३ मधील विष्णूची शिल्पे अत्यंत सुंदर आहेत.
- **पट्टदकल**. येथील मंदिरे युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत समाविष्ट (१९८७). **विरूपाक्ष मंदिर** (दुसऱ्या विक्रमादित्याची पत्नी लोकमहादेवीने बांधले), **संगमेश्वर मंदिर** आणि **पापनाथ मंदिर**.
- **महाकूट**. मंगलेशाने उभारलेले मंदिरसमूह आणि स्तंभलेख.

चित्रकला

अजिंठ्यातील काही चित्रे आणि बादामी लेण्यांतील भित्तिचित्रे चालुक्य काळातील मानली जातात. त्यांच्यात गुप्त शैलीचा प्रभाव दिसतो.

साहित्य, भाषा आणि धर्म

- संस्कृत आणि कन्नड भाषा दोन्हींना आश्रय मिळाला. रविकीर्तीने स्वतःची तुलना कालिदास आणि भारवी यांच्याशी केली आहे.
- हिंदू धर्म (शैव आणि वैष्णव), जैन आणि बौद्ध धर्म या सर्वांना आश्रय. रविकीर्ती स्वतः जैन होता.

- पुलकेशीच्या काळात श्रीविजय आणि इतर परदेशी राज्यांशी व्यापार चालत असे. पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरे चालुक्यांच्या नियंत्रणात होती.

प्रशासन

चालुक्यांच्या प्रशासनात राज्य **राष्ट्र**, **विषय** आणि **ग्राम** अशा विभागांत वाटलेले होते. ग्रामपातळीवर स्थानिक संस्था महत्वाच्या होत्या. सामंत व्यवस्था प्रचलित होती आणि आरमारही होते.

लक्षात ठेवा: ऐहोळे (मंदिरस्थापत्याचे प्रयोग), बादामी (लेणी) आणि पट्टदकल (विकसित मंदिरे) हे चालुक्य कलेचे तीन टप्पे मानले जातात.

३.३ राष्ट्रकूट: पहिला कृष्ण व पहिला अमोघवर्ष

राष्ट्रकूट राजवंशाचा उदय

राष्ट्रकूट हे मूळचे चालुक्यांचे सामंत होते. **दंतिदुर्ग** (सुमारे ७३५-७५६) याने ७५३ च्या सुमारास दुसऱ्या कीर्तिवर्मा चालुक्याचा पराभव करून स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. त्याचा उल्लेख **समंगड ताम्रपटात** आहे. त्याने उज्जैन येथे हिरण्यगर्भ दान केले आणि "महाराजाधिराज" ही पदवी घेतली. राष्ट्रकूट स्वतःला "**लट्टलूर पुरवराधीश्वर**" म्हणत, म्हणजे लट्टलूर (लातूर) चे अधिपती. यामुळे त्यांचे मूळ स्थान मराठवाड्यातील लातूर असल्याचे मानले जाते.

पहिला कृष्ण (सुमारे ७५६-७७४)

- दंतिदुर्गाचा काका; दंतिदुर्गाच्या निधनानंतर गादीवर आला.
- त्याने चालुक्यांचे उरलेले राज्य जिंकून कोकण आणि कर्नाटकाचा काही भाग राज्यात सामील केला.
- गंग राजा आणि वेंगीचा पूर्व चालुक्य राजा यांना त्याने पराभूत केले.
- त्याची सर्वात मोठी कामगिरी म्हणजे **वेरूळ (एलापूर) येथील कैलास मंदिर** खोदवणे. हे मंदिर एकाच अखंड खडकातून वरून खाली कोरलेले जगातील सर्वात मोठे एकात्म (monolithic) मंदिर मानले जाते. याला "**कृष्णेश्वर**" असेही म्हणतात.

पुढील राजे

- **गोविंद दुसरा आणि ध्रुव (सुमारे ७८०-७९३).** ध्रुवाने कनोज-त्रिपक्षीय संघर्षात भाग घेतला आणि गुर्जर-प्रतिहार वत्सराज आणि पाल धर्मपाल यांचा पराभव केला.

- **तिसरा गोविंद (७९३-८१४).** राष्ट्रकूटांचा अत्यंत पराक्रमी राजा; हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत मोहिमा. त्याने कनोजच्या चक्रायुधाला आणि पाल धर्मपालाला नमवले.

पहिला अमोघवर्ष (८१४-८७८)

अमोघवर्ष पहिला (नृपतुंग) हा राष्ट्रकूटांचा सर्वात प्रसिद्ध राजा होता. त्याने सुमारे ६४ वर्षे राज्य केले. तो गोविंद तिसऱ्याचा पुत्र. त्याची कारकीर्द युद्धापेक्षा शांतता, साहित्य आणि धर्मसहिष्णुता यासाठी ओळखली जाते.

- **राजधानी.** त्याने **मान्यखेट (मालखेड)** येथे नवी राजधानी वसवली (सुमारे ८२०).
- **युद्धे.** सुरुवातीला अल्पवयामुळे उठलेली अंतर्गत बंडे (गंग सामंतांचा उठाव इ.) दडपली. वेंगीच्या पूर्व चालुक्यांशी युद्ध (विंगावल्लीचे युद्ध) केले आणि नंतर वैवाहिक संबंधाने शांतता केली. गंगांशी मैत्री करण्यासाठी त्याने आपली कन्या दिली.
- **साहित्य.** तो स्वतः कवी होता. त्याने कन्नडमधील पहिला उपलब्ध ग्रंथ **कविराजमार्ग** (अलंकारशास्त्र) रचला. संस्कृतमध्ये *प्रश्नोत्तररत्नमालिका* हा नीतिग्रंथ त्याच्या नावावर आहे.
- **विद्वानांना आश्रय.** जैन आचार्य **जिनसेन** (आदिपुराण, पार्श्वभ्युदय), **गुणभद्र**, गणितज्ञ **महावीराचार्य** (*गणितसारसंग्रह*) आणि **शाकटायन** हे त्याच्या काळातील विद्वान.
- **धर्मसहिष्णुता.** तो जैन धर्माचा अनुयायी होता, पण हिंदू धर्मालाही आश्रय दिला. एका आख्यायिकेनुसार त्याने महालक्ष्मीला आपले बोट अर्पण केले (संजाण ताम्रपटात उल्लेख).
- **अरब प्रवाशांचे उल्लेख.** अरब प्रवासी **सुलेमान** याने राष्ट्रकूट "बल्हारा" याला जगातील चार महान सम्राटांपैकी एक म्हटले आहे. इतर तीन चीन, बगदादचा खलिफा आणि बायझंटायन सम्राट असे सांगितले आहे.
- **संजाण ताम्रपट (८७१).** या लेखातून अमोघवर्षाच्या वंशावळीची आणि पराक्रमांची माहिती मिळते.

अमोघवर्षानंतर

अमोघवर्षानंतर **दुसरा कृष्ण**, **तिसरा इंद्र** (कनोज जिंकले, ९१६) आणि **तिसरा कृष्ण** (सुमारे ९३९-९६७) राज्य करत होते. तिसऱ्या कृष्णाने ९४९ मध्ये **तक्कोलमच्या**

लढाईत चोल राजा पहिल्या परांतकाचा पराभव केला आणि तंजावूरपर्यंत सत्ता वाढवली. त्यानंतर ९७३ मध्ये अखेरचा राजा **दुसरा कर्क** याचा पराभव कल्याणीचा चालुक्य **दुसरा तैलप** याने केला आणि राष्ट्रकूट सत्ता संपली.

राजा	कालखंड	प्रमुख कामगिरी
दंतिदुर्ग	सुमारे ७३५-७५६	राष्ट्रकूट सत्तेचा संस्थापक; चालुक्यांचा पराभव
पहिला कृष्ण	सुमारे ७५६-७७४	वेरूळचे कैलास मंदिर
ध्रुव	सुमारे ७८०-७९३	कनोज त्रिपक्षीय संघर्ष
तिसरा गोविंद	सुमारे ७९३-८१४	उत्तर-दक्षिण मोहिमा
पहिला अमोघवर्ष	८१४-८७८	मान्यखेट राजधानी; कविराजमार्ग; जैन विद्वानांना आश्रय
तिसरा इंद्र	सुमारे ९१४-९२९	कनोजवर विजय
तिसरा कृष्ण	सुमारे ९३९-९६७	तक्कोलमवर चोलांचा पराभव; रामेश्वरपर्यंत विजय
दुसरा कर्क	सुमारे ९६७-९७३	अखेरचा राजा

राष्ट्रकूटांचे प्रशासन व संस्कृती

- राज्य राष्ट्र (प्रांत), विषय (जिल्हे), भुक्ती आणि ग्राम अशा विभागांत विभागले होते. प्रांतप्रमुख राष्ट्रपती आणि गावप्रमुख ग्रामकूट/गावुंड असत.
- सामंत व्यवस्थेचा उपयोग केला गेला आणि मोठे सैन्य (घोडदळ आणि हत्ती) राखले होते.
- व्यापार: पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांमुळे अरबांशी घनिष्ठ व्यापार चालला. राष्ट्रकूटांनी अरब व्यापाऱ्यांना सवलती दिल्या.
- धर्म: शैव, वैष्णव, जैन आणि बौद्ध यांना आश्रय; वेरूळ येथे हिंदू, बौद्ध आणि जैन लेणी एकाच परिसरात आहेत.
- कला: वेरूळचे कैलास मंदिर, एलिफंटा येथील शिल्पे (काही विद्वानांच्या मते राष्ट्रकूट काळातील).

३.४ राष्ट्रकूटांच्या राजधान्या: कंधार, लातूर, मालखेड

१. लातूर (लट्टलूर)

राष्ट्रकूट आपल्या ताम्रपटांमध्ये स्वतःला "लट्टलूर पुरवराधीश्वर" म्हणवतात. इतिहासकार लट्टलूर म्हणजे आजचे लातूर (मराठवाडा) असे मानतात. त्यामुळे लातूर हे राष्ट्रकूटांचे मूळ स्थान किंवा प्रारंभीचे केंद्र समजले जाते. राष्ट्रकूट स्वतःला कन्नड भाषिक मानत, तथापि त्यांची मूळ भूमी लातूर-मराठवाडा परिसरात होती असे काही विद्वान मांडतात.

२. कंधार (कंधारपुर)

कंधार नांदेड जिल्ह्यात मण्याड नदीच्या काठी आहे. येथील भुईकोट किल्ला राष्ट्रकूट राजा तिसरा कृष्ण (कन्नर) याच्या काळात बांधला किंवा विस्तारित केला गेला, अशी परंपरा आहे. तेथे दख्खनमधील एक महत्त्वाचे लष्करी आणि प्रशासकीय केंद्र होते. मराठवाड्याच्या इतिहासात कंधारला मोठे स्थान आहे. पुढे चालुक्य, यादव, बहमनी आणि निजामशाही काळातही हे महत्त्वाचे ठिकाण राहिले. येथील किल्ल्याचे अवशेष आजही पाहायला मिळतात.

३. मालखेड (मान्यखेट)

मालखेड हे कर्नाटकातील कलबुर्गी (गुलबर्गा) जिल्ह्यात कागिणा नदीच्या काठी वसले आहे. राजा पहिला अमोघवर्ष याने इ. स. ८२० च्या सुमारास येथे नवी राजधानी वसवली. तेथून राष्ट्रकूटांनी अखेरपर्यंत (९७३) राज्यकारभार चालवला. इंद्र तिसरा आणि कृष्ण तिसरा यांच्या काळातील वैभव येथे अनुभवास येई. पुढे ९७२-७३ मध्ये मालवा परमारांचा राजा सियक याने मान्यखेट लुटले आणि जाळले. येथे मोठा किल्ला आणि अवशेष आहेत.

राजधानी	सध्याचे स्थान	महत्त्व
लातूर (लट्टलूर)	लातूर, मराठवाडा	राष्ट्रकूटांचे मूळ स्थान असे मानले जाते
कंधार	नांदेड जिल्हा	किल्ला; तिसऱ्या कृष्णाशी संबंध; लष्करी केंद्र
मान्यखेट (मालखेड)	कलबुर्गी, कर्नाटक	अमोघवर्षाची राजधानी; अखेरपर्यंतचे प्रमुख केंद्र

मूल्यमापन: राष्ट्रकूट हे दख्खनचे पहिले राजवंश होते ज्यांनी उत्तर भारतातील सत्तास्पर्धेत प्रभावी भाग घेतला. त्यांचे साम्राज्य, साहित्य आणि कला (कैलास) यामुळे ते भारतीय इतिहासात महत्त्वाचे आहेत.

घटक ३ वरील संभाव्य प्रश्न

1. चालुक्य राजा दुसऱ्या पुलकेशीच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.
2. मंगलेशाची कारकीर्द थोडक्यात स्पष्ट करा.
3. बादामीच्या चालुक्यांच्या सांस्कृतिक योगदानाचा आढावा घ्या.
4. राष्ट्रकूट राजे पहिला कृष्ण आणि पहिला अमोघवर्ष यांच्या कार्याचे वर्णन करा.
5. राष्ट्रकूटांच्या कंधार, लातूर आणि मालखेड या राजधान्यांविषयी लिहा.
6. टीपा: ऐहोळे प्रशस्ती; कैलास मंदिर; कविराजमार्ग; पट्टदकल.

घटक ४: चोल, यादव आणि काकतीय

अभ्यासक्रमातील उपघटक: ४.१ चोल - राजराज चोल, पहिला राजेंद्र • ४.२ यादव - रामदेवराय, शंकरदेव • ४.३ यादव राजवंशाचा ज्हास • ४.४ काकतीय - गणपती, राणी रुद्रंबा आणि कोहिनूर हिन्याचा इतिहास

४.१ चोल: राजराज चोल व पहिला राजेंद्र

चोल राजवंशाचा उदय

चोल हे तमिळ प्रदेशातील प्राचीन राजघराणे होते (संगम साहित्यात उल्लेख). मध्ययुगीन साम्राज्याचा पाया विजयालय (सुमारे ८५०) याने घातला. त्याने पल्लवांच्या सामंतांकडून तंजावूर घेतले. त्याचा पुत्र **पहिला आदित्य** याने पल्लव सत्ता संपवली. **पहिला परांतक** (९०७-९५५) याने पांड्यांना जिंकून मदुराईवर ताबा मिळवला, परंतु ९४९ मध्ये **तक्कोलमच्या लढाईत** राष्ट्रकूट तिसरा कृष्ण याच्याकडून पराभूत झाला. त्यानंतर काही काळ चोल सत्ता दुर्बल झाली.

राजराज चोल पहिला (९८५-१०१४)

राजराज पहिला हा चोल साम्राज्याचा खरा निर्माता मानला जातो. त्याचे मूळ नाव अरुमोळिवर्मन. त्याने **"राजराज"**, **"शिवपादशेखर"** अशा पदव्या घेतल्या. त्याच्या कारकिर्दीतील प्रमुख कामगिरी:

- **चेर (केरळ).** कांदलूर शालै येथे चेरांचा नौदल पराभव केला.
- **पांड्य.** पांड्य राजा अमरभुजंग याचा पराभव करून मदुराई जिंकले.
- **श्रीलंका.** उत्तर श्रीलंकेतील **अनुराधापूर** जिंकले आणि पोलोन्नरुवा येथे चोल प्रांत स्थापन केला.
- **पूर्व चालुक्य (वेंगी).** वेंगीच्या शक्तिवर्मनला मदत करून चोलांचा प्रभाव वाढवला. आपली कन्या कुंदवै हिचा विवाह पूर्व चालुक्य विमलादित्य याच्याशी केला.
- **पश्चिम चालुक्य (सत्याश्रय).** कल्याणीच्या चालुक्यांशी संघर्ष केला.
- **गंग, नोळंब आणि मालदीव.** म्हैसूर प्रदेशातील गंगावाडी आणि नोळंबवाडी जिंकली; समुद्री मोहिमेद्वारे मालदीव बेटे ताब्यात घेतली.
- **नौदल.** चोलांचे सामर्थ्यशाली आरमार तयार केले.

- **बृहदीश्वर मंदिर (तंजावूर).** १००३ ते १०१० दरम्यान बांधले. हे चोल स्थापत्याचे सर्वोत्तम उदाहरण (युनेस्को वारसा स्थळ). विमानाची उंची सुमारे ६६ मीटर आहे.
- **महसूल.** जमिनीचे सर्वेक्षण (सर्व्हे) आणि उत्पन्नाची आकारणी केली. यामुळे प्रशासन व्यवस्थित झाले.

पहिला राजेंद्र चोल (१०१४-१०४४)

राजराजाचा पुत्र राजेंद्र पहिला याने वडिलांचे कार्य पुढे नेले आणि साम्राज्य सर्वोच्च शिखरावर नेले. त्याला "गंगैकॉड चोल" (गंगेवर विजय मिळवणारा) असे म्हणतात.

- **श्रीलंका.** संपूर्ण श्रीलंका जिंकली; सिंहली राजा पाचवा महिंद याला कैद केले.
- **उत्तर मोहीम (सुमारे १०२२).** गंगेपर्यंत स्वारी करून बंगालचा पाल राजा पहिला महिपाल याचा पराभव केला. गंगेचे पाणी आणण्यासाठी चोल सेनापतींनी ही मोहीम केली.
- **गंगैकॉड चोलपुरम.** या विजयाच्या स्मरणार्थ नवी राजधानी **गंगैकॉड चोलपुरम** (तिरुचिरापल्लीजवळ) वसवली आणि तेथे भव्य शिवमंदिर बांधले. तेथे "चोलगंगम" नावाचा मोठा तलावही खोदला.
- **श्रीविजय मोहीम (सुमारे १०२५).** दक्षिण-पूर्व आशियातील श्रीविजय (सुमात्रा-मलाया) साम्राज्यावर नौदल स्वारी करून कडारम (केदा) जिंकले. भारतीय राजाने समुद्रापलीकडे केलेली ही दुर्मिळ मोहीम होती.
- **चेर-पांड्य.** पांड्य आणि चेर प्रदेशांवर पूर्ण नियंत्रण मिळवले.
- **पूर्व चालुक्य.** वेंगीवरील प्रभाव कायम ठेवला; आपली कन्या अम्मंगादेवी हिचा विवाह वेंगीच्या राजराज नरेंद्र याच्याशी केला (त्यांचा पुत्र पुढे कुलोत्तुंग पहिला).

चोल प्रशासन

- **साम्राज्याची विभागणी.** साम्राज्य **मंडलम** (प्रांत), **वलनाडू** (विभाग), **नाडू** (जिल्हा) आणि **कुरम/उर** (ग्राम) अशा विभागांत विभागले होते.
- **ग्रामस्वराज्य.** **उत्तरमेरूर लेखावरून** (परांतक पहिल्याच्या काळातील, सुमारे ९२०) गावांतील सभांचे निवडणुकीचे नियम समजतात. **सभा** (ब्राह्मण गावांची सभा), **उर** आणि **नगरम** या संस्था स्थानिक स्वराज्य सांभाळत. समित्यांमध्ये (वारियम) सदस्य कुड-ओलै (मतचिठ्ठी) पद्धतीने निवडले जात.

- **महसूल.** जमीन महसूल (सुमारे एक तृतीयांश) हा मुख्य स्रोत. व्यापार आणि कर यांतूनही उत्पन्न.
- **सैन्य आणि आरमार.** शक्तिशाली नौदल हे चोलांचे वैशिष्ट्य.
- **कला.** चोल कांस्य मूर्ती, विशेषतः **नटराज** मूर्ती, जगप्रसिद्ध. बृहदीश्वर, गंगैकौंडचोलपुरम आणि ऐरावतेश्वर (दारासुरम) ही "ग्रेट लिव्हिंग चोला टेंपल्स" म्हणून युनेस्कोची वारसा स्थळे.

चोलांचा न्हास

राजेंद्र पहिल्यानंतर राजाधिराज, राजेंद्र दुसरा, वीरराजेंद्र आणि कुलोत्तुंग पहिला असे राजे झाले. कुलोत्तुंग तिसरा (११७८-१२१८) आणि तिसरा राजराज यांच्या काळात पांड्य (जटावर्मन सुंदर पांड्य) आणि होयसळ यांच्या आक्रमणांमुळे चोल सत्ता खचली. शेवटचा राजा **तिसरा राजेंद्र** याला सुमारे १२७९ मध्ये पांड्यांनी पराभूत केले आणि चोल राजवंश संपला.

महत्त्व: चोल हे दक्षिण भारतातील पहिले असे राजवंश होते ज्यांनी सागरी साम्राज्य उभे केले आणि स्थानिक स्वराज्याची प्रगत पद्धत विकसित केली. म्हणूनच चोलकाळाला दक्षिण भारताचा "सुवर्णकाळ" म्हणतात.

४.२ यादव: रामदेवराय व शंकरदेव

यादव राजवंशाचा उदय

देवगिरीचे यादव (सेऊण) हे पश्चिम चालुक्य आणि राष्ट्रकूटांच्या नंतर महाराष्ट्रातील प्रमुख राजवंश होते. **दृढप्रहार** याने नाशिक-खानदेश परिसरात पायाभरणी केली. **भिल्लम पाचवा** (सुमारे ११८७) याने चालुक्यांचा पराभव करून स्वतंत्र सत्ता घोषित केली आणि **देवगिरी** (आजचे दौलताबाद, छ. संभाजीनगर जिल्हा) येथे राजधानी स्थापन केली. **सिंघण दुसरा** (१२१०-१२४६) हा सर्वात पराक्रमी राजा होता; त्याच्या काळात यादवांचे राज्य कावेरीपासून नर्मदेपर्यंत पसरले. त्याने होयसळ, परमार आणि काकतीय यांच्याशी युद्धे केली. पुढे कृष्ण (कन्हार, १२४७-१२६१) आणि महादेव (१२६१-१२७१) राजे झाले.

रामचंद्र (रामदेवराय) (१२७१-१३११)

रामदेवराय (रामचंद्र) हा महादेवाचा पुत्र. त्याने सुमारे चाळीस वर्षे राज्य केले. त्याच्या काळात राज्य समृद्ध होते, परंतु दिल्ली सल्तनतीचा धोका वाढत गेला.

- **कारकिर्दीचा सुरुवातीचा काळ.** राज्य समृद्ध आणि विस्तृत होते. आजूबाजूच्या प्रदेशांवर (वज्हाड, खानदेश, कोकणाचा काही भाग) यादवांचा प्रभाव होता.
- **अलाउद्दीन खल्जीचे आक्रमण (१२९६).** कडा-माणिकपूरचा सुभेदार अलाउद्दीन खल्जी याने सुमारे आठ हजार घोडेस्वारांसह **देवगिरी** वर अचानक स्वारी केली. रामदेवरायाचा पुत्र शंकरदेव त्या वेळी दक्षिणेत मोहिमेवर होता. रामदेवरायाने किल्ल्यात आश्रय घेतला. अलाउद्दीनने मोठी खंडणी (सोने, चांदी, मोती, रत्ने), एलिचपूर प्रांताचा महसूल आणि वार्षिक खंडणीची हमी मिळवली. ही स्वारी देवगिरीवरील पहिली मोठी मुस्लिम स्वारी मानली जाते.
- **मलिक काफूरची स्वारी (१३०७).** खंडणी देणे थांबले म्हणून अलाउद्दीन (आता दिल्लीचा सुलतान) याने मलिक काफूरला पाठवले. रामदेवराय पराभूत झाला आणि दिल्लीला नेला गेला. तेथे त्याचा सन्मान करण्यात आला आणि त्याला **"रायरायान"** ही पदवी देऊन परत पाठवले. त्याची कन्या **झट्यपाली (जतयापाली)** हिचा विवाह अलाउद्दीनशी झाला, असे सांगितले जाते.
- **धर्म, साहित्य व संस्कृती.** याच काळात (१२९०) **संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी** लिहिली. मंत्री **हेमाद्री (हेमाडपंत)** यांनी ***चतुर्वर्गचिंतामणी*** रचला आणि हेमाडपंती मंदिरशैली लोकप्रिय झाली. महानुभाव पंथ, वारकरी पंथ (संत नामदेव) आणि मराठी भाषेचा विकास यादव काळात झाला.

शंकरदेव (सिंघण तिसरा) (१३११-१३१३)

रामदेवरायाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र **शंकरदेव** गादीवर आला. तो पराक्रमी होता, परंतु दिल्लीशी वागण्यात त्याचे धोरण वेगळे होते.

- त्याने अलाउद्दीनला खंडणी देणे थांबवले आणि दिल्लीच्या अधिपत्याला आव्हान दिले. तो वडिलांच्या दिल्लीशी झालेल्या मैत्रीविरुद्ध होता, असे सांगितले जाते.
- म्हणून १३१२-१३ मध्ये **मलिक काफूर** याने पुन्हा देवगिरीवर आक्रमण केले. झालेल्या लढाईत शंकरदेव ठार झाला (१३१३). त्याने किल्ल्याच्या बाहेर निकराचा प्रतिकार केला.
- यानंतर यादव राज्यातील बहुतेक भाग दिल्ली सल्तनतीच्या अधिपत्याखाली आला.

नोंद: यादव राजघराण्याचे नाव "सेऊण" (सेऊणदेश) यावरूनही आले. देवगिरीचा किल्ला (दौलताबाद) हा अपराजित वाटणारा पर्वतदुर्ग होता. त्याच्या वैशिष्ट्यांमुळे मुहम्मद बिन तुघलकाने १३२७ मध्ये तेथे राजधानी हलवली.

४.३ यादव राजवंशाचा ज्हास

ज्हासाचे टप्पे

वर्ष	घटना
१२९६	अलाउद्दीन खल्जीची देवगिरीवर पहिली स्वारी; मोठी खंडणी
१३०७	मलिक काफूरची स्वारी; रामदेवराय दिल्लीला; "रायरायान"
१३१२-१३	शंकरदेवाचा खंडणी थांबवण्याचा प्रयत्न; मलिक काफूरची स्वारी; शंकरदेव मारला गेला
१३१८	रामदेवरायाचा जावई हरपालदेव याने उठाव केला; मुबारकशहा खल्जीने स्वारी करून त्याला ठार मारले आणि यादव सत्ता पूर्णपणे संपवली

ज्हासाची कारणे

1. **दिल्ली सल्तनतीची आक्रमणे.** अलाउद्दीन खल्जीची विस्तारवादी नीती आणि मलिक काफूरसारखे कुशल सेनापती यांच्यापुढे यादव अपुरे पडले.
2. **लष्करी तयारीचा अभाव.** अचानक झालेल्या १२९६ च्या स्वारीत यादवांचे मुख्य सैन्य दूर होते. नवीन युद्धतंत्र (वेगवान घोडदळ) आणि संघटित प्रतिकार यांचा अभाव होता.
3. **अंतर्गत कलह.** राज्यातील सामंत आणि दरबारी यांच्यात एकी नव्हती. रामदेवराय आणि शंकरदेव यांच्या धोरणातील फरकाचा फायदा शत्रूने घेतला.
4. **शेजारी राज्यांशी शत्रुत्व.** होयसळ, काकतीय आणि परमार यांच्याशी सततची युद्धे झाल्याने शक्ती कमी झाली आणि दिल्लीविरुद्ध एकत्र येण्याची संधी हुकली.
5. **आर्थिक भार.** मोठी खंडणी दिल्यामुळे राज्याची तिजोरी रिकामी झाली.
6. **कमकुवत उत्तराधिकारी.** शंकरदेवानंतर सक्षम नेतृत्व राहिले नाही; हरपालदेवाचा उठाव अपयशी ठरला.

परिणाम

- महाराष्ट्र प्रथमच दिल्ली सल्तनतीच्या अंमलाखाली आला. नंतर बहमनी राज्याची स्थापना झाली (१३४७).
- देवगिरीचे राजकीय वैभव संपले, पण मराठी भाषा, संतसाहित्य आणि धार्मिक परंपरा टिकल्या आणि पुढील काळात बहरल्या.
- दक्षिणेतील हिंदू राज्यांसाठी (होयसळ, काकतीय, पांड्य) उत्तरेतील सल्तनतीसमोरची आव्हाने स्पष्ट झाली.

४.४ काकतीय: राजा गणपती, राणी रुद्रंबा व कोहिनूर हिऱ्याचा इतिहास

काकतीय राजवंशाचा उदय

काकतीय राजघराणे तेलंगणा (आंध्र प्रदेश) मध्ये वारंगळ (ओरुगल्लू) येथे सत्तेवर होते. सुरुवातीला ते पश्चिम चालुक्यांचे सामंत होते. पहिला प्रोल आणि दुसरा प्रोल यांनी राज्य वाढवले. रुद्रदेव (प्रथम) याने स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली (सुमारे ११६३). नंतर महादेव आणि गणपती देव राजे झाले. हे राजे शैव धर्माचे अनुयायी होते.

राजा गणपतिदेव (११९९-१२६२)

गणपतिदेव (सुमारे ११९९-१२६२) हा काकतीय राजवंशाचा सर्वात पराक्रमी राजा होता. त्याने सुमारे साठ वर्षे राज्य केले.

- साम्राज्याचा विस्तार. तेलुगू भाषिक प्रदेश (तेलंगणा आणि किनारी आंध्र) एकत्र करून आपल्या अधिपत्याखाली आणला. वेंगी, गुंटूर आणि नेल्लोर परिसरावर आधिपत्य मिळवले.
- यादवांशी संघर्ष. यादव राजा सिंघण दुसरा याच्याशी युद्ध झाले; यादव सैन्याने काकतीय प्रदेशावर आक्रमण केले होते.
- राजधानी. वारंगळ येथे किल्ला बांधला आणि राजधानी सुदृढ केली. येथील सहस्रस्तंभ (हजार खांबी) मंदिर आणि वारंगळ किल्ला प्रसिद्ध आहेत.
- व्यापार व बंदरे. मोटुपल्ली बंदर विकसित केले, जेथून परदेशी व्यापार चालत असे. गणपतीने "अभयशासन" (व्यापाऱ्यांना सुरक्षा) जारी केले असे मोटुपल्ली लेखावरून दिसते. मार्को पोलोने या बंदराचे वर्णन केले आहे.
- सिंचन. अनेक तलाव आणि जलाशय बांधले (उदा. पाकाळ, रामप्पा तलाव).
- नायंकर पद्धत. सैन्य आणि प्रशासनासाठी जमीन देण्याची "नायंकर" पद्धत सुरू झाली. पुढे विजयनगरमध्ये ती विकसित झाली.

- **मंदिरे. रामप्पा मंदिर** (पालमपेट, १२१३) हे त्याच्या सेनापती रेचर्ल रुद्र याने बांधले. हे आता युनेस्कोचे वारसा स्थळ आहे (२०२१).
- **अपत्य.** गणपतीला पुत्र नव्हता, म्हणून त्याने आपली कन्या **रुद्रंबा** हिला पुरुषाप्रमाणे शिक्षण दिले आणि वारस नेमले.

राणी रुद्रंबा (रुद्रमादेवी) (१२६२-१२८९)

रुद्रंबा (रुद्रमादेवी) ही भारतीय इतिहासातील काही प्रभावी स्त्री शासकांपैकी एक होती. वडिलांनी तिला सहशासक नेमले आणि "रुद्रदेव" हे पुरुषी नाव आणि पदवी दिली, जेणेकरून राज्यातील सामंत आणि अधिकारी एका स्त्रीच्या सत्तेला विरोध करणार नाहीत.

- **अंतर्गत विरोध.** काही सामंत, विशेषतः अंबदेव आणि कायस्थ, यांनी बंड केले. तिने त्यांना पराभूत केले.
- **यादवांचे आक्रमण.** यादव राजा **महादेव** (किंवा कृष्ण) याने वारंगळवर स्वारी केली. रुद्रंबाने त्यांचा प्रतिकार केला आणि पराभव केला.
- **चोल आणि पांड्य.** दक्षिणेतील राजांशीही तिचे संबंध होते; ती पुरुषासारखी रणांगणात सैन्याचे नेतृत्व करी.
- **मार्को पोलोचे वर्णन.** सुमारे १२९३ मध्ये मार्को पोलो आंध्र किनाऱ्यावर आला. त्याने तिच्या **चाळीस वर्षांच्या न्यायी कारभाराचे** आणि प्रजेच्या सुखाचे कौतुक केले.
- **राज्यकारभार.** रस्ते आणि सिंचन, व्यापाराचे संरक्षण आणि मंदिरांना दान यांसाठी ती ओळखली जाते.
- **अंत.** सुमारे १२८९ मध्ये (काही संदर्भांनुसार १२९५) अंबदेवाशी झालेल्या लढाईत तिचा मृत्यू झाला असे मानले जाते. तिचा नातू **प्रतापरुद्र** (दुसरा) गादीवर आला.

प्रतापरुद्र आणि काकतीय राज्याचा अंत

प्रतापरुद्र (१२८९-१३२३) याच्या काळात दिल्लीच्या मलिक काफूरने १३०९-१० मध्ये वारंगळवर स्वारी केली. प्रतापरुद्राने भरपूर खंडणी (सोने, हत्ती, घोडे आणि रत्ने) देऊन शांतता मिळवली. यात **कोहिनूर** हिरा असल्याचे मानले जाते. नंतर १३२१-२३ मध्ये गयासुद्दीन तुघलकाचा पुत्र **उलुग खान (मुहम्मद बिन तुघलक)** याने वारंगळला वेढा घातला. १३२३ मध्ये प्रतापरुद्राला पकडले गेले आणि दिल्लीला

नेताना त्याचा मृत्यू झाला (काही स्रोतांनुसार नर्मदेत जलसमाधी). यामुळे काकतीय राज्य संपले.

महत्वाचे: अभ्यासक्रमाची कालमर्यादा १३२३ ही काकतीय सत्तेच्या अंताशीच जोडलेली आहे. हे वर्ष दक्षिण भारतात दिल्ली सल्तनतीच्या वर्चस्वाची सुरुवात दर्शवते.

कोहिनूर हिऱ्याचा इतिहास

कोहिनूर (फारसी: "प्रकाशाचा पर्वत") हा जगातील सर्वाधिक प्रसिद्ध हिऱ्यांपैकी एक आहे. त्याच्या प्रवासाचा संबंध भारताच्या अनेक राजवंशांशी आहे. येथे दिलेली माहिती परंपरा आणि इतिहासकारांचे अंदाज यांवर आधारित आहे; त्याच्या सुरुवातीच्या इतिहासाबाबत मतभेद आहेत.

काळ	घटना
प्राचीन / मध्ययुगीन	आंध्र प्रदेशातील कोल्लूर खाण (कृष्णा नदीच्या काठी, गोलकोंडा परिसर) येथे हा हिरा सापडला, असे परंपरेने मानले जाते.
काकतीय काळ	काही परंपरेनुसार तो वारंगळच्या भद्रकाली देवीच्या मंदिरात देवीच्या डोळ्यात बसवलेला होता. प्रतापरुद्र काकतीय याच्याकडे असल्याचे मानले जाते.
१३१०	मलिक काफूरने वारंगळ लुटले; हिरा दिल्लीला अलाउद्दीन खल्जीच्या ताब्यात गेला असे सांगितले जाते.
१५२६ (बाबर)	बाबरनाम्यात ग्वाल्हेरच्या विक्रमादित्याकडून (हुमायूनला) मिळालेल्या हिऱ्याचा उल्लेख आहे. तो हिरा "बाबरचा हिरा" म्हणून ओळखला गेला; काही विद्वान तोच कोहिनूर मानतात.
मुघल काळ	शहाजहानच्या मयूरसिंहासनात कोहिनूर बसवला गेला.
१७३९	पर्शियन नादिरशहाने दिल्ली लुटली; हिरा पर्शियात नेला आणि त्याला "कोह-ए-नूर" नाव दिले.
१७४७ नंतर	अफगाण अहमदशहा अब्दालीकडे, नंतर शाह शुजा दुर्रानीकडे.
१८१३	शाह शुजाकडून पंजाबचा राजा महाराजा रणजितसिंग याने मिळवला.
१८४९	दुसऱ्या शीख युद्धानंतर लाहोरचा तह; हिरा ईस्ट इंडिया कंपनीकडे; दलीपसिंगाने तो राणी व्हिक्टोरियाला दिला.
१८५१-५२	लंडनमध्ये महाप्रदर्शनात मांडला; नंतर प्रिन्स अल्बर्टच्या आदेशाने पुन्हा कापला गेला (सुमारे १०५ कॅरेट).

काळ	घटना
आज	ब्रिटिश राजमुकुटाचा भाग म्हणून लंडनच्या टॉवर ऑफ लंडनमध्ये प्रदर्शित. भारत सरकारने त्यावर आपला दावा सांगितला आहे.

परीक्षेसाठी टीप: कोहिनूरचा सुरुवातीचा इतिहास परंपरेवर आधारित आहे आणि निश्चित पुरावे मर्यादित आहेत. उत्तरात "परंपरेनुसार" / "इतिहासकारांच्या मते" असे शब्द वापरा आणि काकतीय-अलाउद्दीन-मुघल-नादिरशहा-रणजितसिंग-ब्रिटिश हा क्रम लिहा.

घटक ४ वरील संभाव्य प्रश्न

1. राजराज चोल आणि पहिला राजेंद्र चोल यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.
2. चोलांच्या प्रशासनाची आणि ग्रामस्वराज्याची माहिती द्या.
3. यादव राजे रामदेवराय आणि शंकरदेव यांच्या कारकिर्दीचा आढावा घ्या.
4. देवगिरीच्या यादव राजवंशाच्या ऱ्हासाची कारणे स्पष्ट करा.
5. काकतीय राजा गणपती आणि राणी रुद्रंबा यांच्या कार्याचे वर्णन करा.
6. कोहिनूर हिऱ्याचा इतिहास थोडक्यात सांगा.

कालानुक्रमिक तक्ता

कालखंड	राजवंश / घटना
इ. स. पू. २३० (सुमारे)	सिमुकाकडून सातवाहन सत्तेची स्थापना
इ. स. पहिले शतक	पेरिप्लसमध्ये प्रतिष्ठान व तगरचा उल्लेख; रोमन व्यापार
सुमारे १०६-१३०	गौतमीपुत्र सातकर्णी; नहपानाचा पराभव
सुमारे २२०	सातवाहन सत्तेचा अंत
सुमारे २५०	विंध्यशक्तीकडून वाकाटक वंशाची सुरुवात
सुमारे २७०-३३०	पहिला प्रवरसेन; चार अश्वमेध
सुमारे ३३५-३६०	पहिला रुद्रसेन
सुमारे ४७५-५००	हरिषेण; अजिंठ्याची निर्मिती
सुमारे ५४३	पहिला पुलकेशी; बादामीच्या चालुक्यांची स्थापना
५९७-६०९	मंगलेश
६१०-६४२	दुसरा पुलकेशी; हर्षवर्धनावर विजय; ऐहोळे प्रशस्ती (६३४)
६४२	पल्लव नरसिंहवर्मनकडून वातापीचा पाडाव
७५३	दंतिदुर्गाकडून राष्ट्रकूट सत्तेची स्थापना
७५६-७७४	पहिला कृष्ण; कैलास मंदिर, वेरूळ
८१४-८७८	पहिला अमोघवर्ष; मान्यखेट; कविराजमार्ग
९४९	तक्कोलमची लढाई (चोल विरुद्ध राष्ट्रकूट)
९७३	राष्ट्रकूट सत्तेचा अंत (तैलप दुसरा)
९८५-१०१४	राजराज चोल; बृहदीश्वर मंदिर (१०१०)
१०१४-१०४४	पहिला राजेंद्र; गंगैकोंडचोलपुरम; श्रीविजय मोहीम
सुमारे ११८७	भिल्लम पाचवा; देवगिरीचे यादव राज्य
१२१०-१२४६	सिंघण दुसरा; यादवांचे शिखर
११९९-१२६२	काकतीय गणपतिदेव
१२६२-१२८९	राणी रुद्रंबा (रुद्रमादेवी)
१२७१-१३११	यादव रामदेवराय
१२९६	अलाउद्दीन खल्जीची देवगिरीवर स्वारी
१३०७	मलिक काफूरची देवगिरीवर स्वारी

कालखंड	राजवंश / घटना
१३११-१३१३	शंकरदेव; १३१८ मध्ये यादव सत्ता पूर्ण संपली
१३२३	वारंगळचा पाडाव; काकतीय सत्तेचा अंत

राजवंशांचा तुलनात्मक तक्ता

राजवंश	राजधानी	प्रमुख राजे	वैशिष्ट्य
सातवाहन	प्रतिष्ठान (पैठण)	सिमुक, हाल, गौतमीपुत्र सातकर्णी	रोमन व्यापार; प्राकृत; गाथासप्तशती
वाकाटक	नंदिवर्धन, वत्सगुल्म	प्रवरसेन पहिला, रुद्रसेन, हरिषेण	गुप्त संबंध; अजिंठा; सेतुबंध
बादामी चालुक्य	वातापी (बादामी)	पुलकेशी पहिला/दुसरा, मंगलेश	ऐहोळे-पट्टदकल मंदिरे; हर्षावर विजय
राष्ट्रकूट	मान्यखेट (मालखेड)	दंतिदुर्ग, कृष्ण पहिला, अमोघवर्ष	कैलास मंदिर; कविराजमार्ग; कनोज संघर्ष
चोल	तंजावूर, गंगैकॉडचोलपुरम	राजराज पहिला, राजेंद्र पहिला	नौदल; ग्रामस्वराज्य; बृहदीश्वर
यादव	देवगिरी	सिंघण दुसरा, रामदेवराय, शंकरदेव	हेमाडपंती; ज्ञानेश्वरी; दिल्लीकडून पराभव
काकतीय	वारंगळ	गणपतिदेव, रुद्रंबा, प्रतापरुद्र	तलाव; रामप्पा मंदिर; कोहिनूर

महत्वाच्या संज्ञा (शब्दार्थ)

संज्ञा	अर्थ
दक्षिणापथ	उत्तर भारत ते दक्षिण भारताला जोडणारा प्राचीन व्यापारी मार्ग
प्रशस्ती	राजाची कीर्ती वर्णन करणारा कोरीव लेख (उदा. ऐहोळे प्रशस्ती)
ताम्रपट	तांब्याच्या पत्र्यावर कोरलेले दानपत्र
वेसर शैली	नागर आणि द्रविड शैलींचे मिश्रण असलेली दख्खनी मंदिरशैली
हेमाडपंती	चुना न वापरता दगड एकमेकांत बसवून बांधलेली यादवकालीन मंदिरशैली
मंडलम / नाडू	चोल साम्राज्याचे प्रांत आणि उपविभाग
सभा / उर	चोलकालीन ग्रामसंस्था
नायंकर	सैन्यसेवेच्या बदल्यात जमीन देण्याची काकतीय-विजयनगर पद्धत
अश्वमेध	राजाच्या सार्वभौमत्वाची घोषणा करणारा वैदिक यज्ञ
महापाषाण	मोठ्या दगडांनी बनवलेली प्राचीन समाधी-संस्कृती

संभाव्य परीक्षा प्रश्न

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न

1. दक्षिण भारताच्या इतिहासाची साहित्यिक आणि पुरातत्वीय साधने सविस्तर स्पष्ट करा.
2. सातवाहनांची व्यापारी केंद्रे आणि त्यांच्या ऱ्हासाची कारणे सांगा.
3. वाकाटकांचा इतिहास आणि सांस्कृतिक योगदान स्पष्ट करा.
4. दुसरा पुलकेशी आणि चालुक्यांच्या सांस्कृतिक योगदानाचे मूल्यमापन करा.
5. राष्ट्रकूट राजवंशाचा उदय आणि अमोघवर्षाचे कार्य सांगा.
6. चोल राजे राजराज पहिला आणि राजेंद्र पहिला यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.
7. यादव राजवंशाचा ऱ्हास आणि काकतीय राजवंशाचा इतिहास सविस्तर लिहा.

ब. संक्षिप्त टीपा

1. ऐहोळे प्रशस्ती
2. पैठण
3. तेर (तगर)
4. प्रभावतीगुप्ता
5. अजिंठा लेणी
6. पट्टदकल
7. कैलास मंदिर
8. कविराजमार्ग
9. उत्तरमेरूर लेख
10. बृहदीश्वर मंदिर
11. अलाउद्दीन खल्जीची देवगिरीवर स्वारी
12. कोहिनूर हिरा

क. एका वाक्यात उत्तरे

1. गाथासप्तशती कोणत्या राजाशी जोडली जाते?
2. वाकाटकांची वत्सगुल्म शाखा कोणत्या शहरातून चालली?
3. ऐहोळे प्रशस्तीचा रचनाकार कोण?
4. राष्ट्रकूटांची राजधानी मान्यखेट कोणत्या राजाने वसवली?
5. राजेंद्र चोलाला कोणती पदवी मिळाली?
6. मार्को पोलोने कोणत्या काकतीय शासकाची प्रशंसा केली?

संदर्भग्रंथ

विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात खालील संदर्भग्रंथ सुचवले आहेत. विद्यार्थ्यांनी अधिक अभ्यासासाठी यांचा उपयोग करावा.

मराठी / हिंदी ग्रंथ

1. डॉ. निळकंठ शास्त्री के. ए. (२०१८) - दक्षिण भारत का इतिहास, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, पटना.
2. थापर रोमिला (१९७५) - भारत का इतिहास, राजकमल प्रकाशन, नवी दिल्ली.
3. डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री. (१९९३) - सातवाहनकालीन महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
4. डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री. - प्रतिष्ठान ते पैठण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
5. पारसे मु. ग. (१९६३) - यादवकालीन महाराष्ट्र, मुंबई.
6. डॉ. सिंगारे अनिल व डॉ. लिगाडे ओमशिवा (२०१३) - दक्षिण भारताचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
7. डॉ. सिंगारे अनिल व डॉ. लिगाडे ओमशिवा (२०२०) - भारताचा इतिहास (६५०-१५५० ए.डी.), अरुणा प्रकाशन, लातूर.
8. डॉ. जी. एस. पाटील (२०२०) - वाकाटककालीन मराठवाडा, शिवाजी पब्लिकेशन, पुणे.
9. महाजन वि. डी. (२००४) - प्राचीन भारत का इतिहास, एस. चंद अँड कंपनी, नवी दिल्ली.
10. राजगुरु एस. बी. (१९६०) - दक्षिण भारताचा इतिहास, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
11. माडगूळकर गो. ना. (१९८५) - चोल-पांड्य आणि विजयनगर साम्राज्य, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई.
12. जोशी पी. एस. (१९९२) - मध्ययुगीन दक्षिण भारत, कोल्हापूर ग्रंथालय, कोल्हापूर.
13. पाठक रघुनाथ (१९७८) - भारतातील प्राचीन संस्कृती आणि राज्यव्यवस्था, डायकॉन पब्लिकेशन्स, पुणे.
14. शिंदे जी. डी. (१९९५) - चालुक्य, राष्ट्रकूट आणि होयसळ यांचा इतिहास, केसरी प्रकाशन, सोलापूर.
15. कुलकर्णी ए. आर. (१९८०) - प्राचीन भारताचा इतिहास, महाराष्ट्र बुक हाऊस, पुणे.

इंग्रजी ग्रंथ

1. Bhandarkar, R. G. (1996) - Early History of the Deccan, Asian Educational Services, Delhi.
2. Jha, D. N. (2002) - Ancient Indian Historical Outline, Manohar Publication and Distribution, New Delhi.
3. Dev, Prabhakar (1993) - Temples of Marathwada, Publication Scheme, Jaipur.

सूचना: ही टिपणे परीक्षेच्या तयारीसाठी सारांश-स्वरूपात दिली आहेत. अधिक खोलवर अभ्यासासाठी कृपया वरील संदर्भग्रंथ आणि वर्गातील व्याख्याने यांचा आधार घ्या.